

FONOLOGICKÉ ZMĚNY PROVEDENÉ NA PRAHU PRAČEŠTINY (10. STOL.)

KONTRAKCE NEBOLI STAHOVÁNÍ

Na začátku 10. století.

Zasahuje skupina sousedících vokálů oddělených neslabičným *j* (V + j + V).

1. Vznikne vždy dlouhý vokál.

2. Zpravidla se vytvoří vokál druhý, jehož pozice je ovlivněna kvalitou vokálu druhého. Schematicky lze průběh kontrakce znázornit následovně:

$$1Vj2V > {}^1V_2$$

3. První vokál ovlivňuje měkkost / tvrdost předchozího konsonantu (vytvořily se tak měkkčí a neměkkčí varianty vokálů, které se lišily tím, že neměkkčí varianty následovaly po měkkých souhláskách, kdežto neměkkčí po souhláskách tvrdých).

Příklady kontrakce:

<i>aja</i> > <i>á</i>	<i>*dobraja</i> > <i>dobrá</i>
<i>iji</i> > <i>í</i>	<i>*dobriji</i> > <i>*dobr'í</i>
<i>oja</i> > <i>á</i>	<i>*bojati</i> > <i>báti</i>

Nepravidelné výsledky kontrakce lze pozorovat u sloves typu *dělati* a **sádzati*:

<i>*dělajeme</i> > <i>děláme</i>
<i>*sádzajeme</i> > <i>*sádzáme</i>

Některé skupiny V + j + V byly vůči kontrakci imunní, a tak zůstaly v češtině zachovány, např. *oji* (*dojiti*, *kojiti*, *napojiti*). Podobně kontrakci nepodlehly skupiny, které se nacházely na morfologickém švu: např. substantiva **stája*, **chvoja* (kdyby se kontrahovaly, měly by mít podobu **stá*, **chvá* – jak by se tato substantiva skloňovala?) či přítomné formy sloves typů *kupovati*, *krýti* (*kupuješ*, *kryješ*).

ZÁNÍK A VOKALIZACE JERŮ

Přibližně v polovině 10. stol. Zánik jerů se řídil rytmickým zákonem, který se ve slavistice nazývá **Havlíkovo pravidlo**. Počítaje od konce slova, jery liché zanikly, kdežto jery sudé se změnilly na *e*.

<i>*sъnъ</i>	>	<i>sen</i>
2 1		
<i>e</i>		\emptyset

Toto pravidlo platí také pro předložky:

<i>*sъ sъnъmъ</i>	>	<i>se snem</i>
-------------------	---	----------------

4 3 2 1
e Ø e Ø

Jak je z citovaného dokladu zřejmé, tímto způsobem se v češtině vytvořily rozličné alternace *e* ~ Ø, což ukazuje genitiv téhož substantiva (jde tedy o alternaci kořene *sen* ~ *sØn*):

**sъna* > *sna*
1
Ø

Po měkkém jeru zůstala zachována měkkost předchozího konsonantu:

**dbnb* > **d'en'*

DENAZALIZACE

Na přelomu 10. a 11. století se nosové vokály (*ɔ*, *ɛ*) změnily na ústní.

Střídnice za přední nosovku *ɛ* byla otevřená, nízká a přední samohláska, kterou nyní zapisujeme jako <*ä*> (tzv. otevřené *e*), za zadní nosovku se vytvořil vokál *u*:

<i>ɛ</i> > <i>ä</i>	* <i>pɛtʲ</i> > * <i>pät'</i>
	* <i>jɛzykʲ</i> > * <i>jäzyk</i>
<i>ɛ̄</i> > <i>ǟ</i>	* <i>pɛ̄tʲ</i> > * <i>pät' (pátý')</i>
	* <i>vɛ̄ce</i> > * <i>vāce (více')</i>
<i>ɔ</i> > <i>u</i>	* <i>rɔkɔ</i> > * <i>ruku</i>
	* <i>dɔbʲ</i> > * <i>dub</i>
<i>ɔ̄</i> > <i>ú</i>	* <i>rɔkɔ̄</i> > * <i>rukú</i>

NÁSLEDKY KONTRAKCE, ZÁNIKU JERŮ A DENAZALIZACE

1. Obnovení korelace kvantity u samohlásek (délky vzniklé kontrakcí jsou velmi pevné).
2. Rozvinutí korelace měkkosti u samohlásek: řada nepředních samohlásek získala měkkostní varianty, řada předních samohlásek získala neměkkčí varianty (viz níže).
3. Vznik zavřených slabik.
4. Vznik početných souhláskových skupin, včetně tzv. pobočných slabik (konsonantických skupin obsahujících neslabičné *r l m n (ň) j*: *rty, sedl, sedm, básň, jsem*).
5. Definitivní formální přeměna deklinace složené v deklinaci adjektivní (ztráta povědomí o původním určení jednotlivých částí složené deklinace, konec introflexe).

PRAČESKÝ FONOLOGICKÝ SYSTÉM – POČÁTEČNÍ STAV

Vokalický systém

krátké vokály			dlouhé vokály						
<i>i</i>	<i>y</i>		<i>'u</i>	<i>u</i>	<i>i</i>	<i>y</i>		<i>'ú</i>	<i>ú</i>
<i>'e</i>	<i>e</i>	<i>'ě</i>	<i>'o</i>	<i>o</i>	<i>'é</i>	<i>é</i>	<i>'ě</i>	<i>'ó</i>	<i>o</i>
<i>'ä</i>	<i>ä</i>		<i>'a</i>	<i>a</i>	<i>'ā</i>	<i>ā</i>		<i>'á</i>	<i>a</i>

Konsonantický systém

			labiály	alveoláry	palatály	veláry		
okluzívy	ústní	neznělé	<i>p</i>	<i>p'</i>	<i>t</i>	<i>t'</i>		<i>k</i>
		znělé	<i>b</i>	<i>b'</i>	<i>d</i>	<i>d'</i>		<i>g</i>
	nazální		<i>m</i>	<i>m'</i>	<i>n</i>	<i>n'</i>	<i>ň</i>	
semiokluzívy		neznělé		<i>c'</i>	<i>č</i>			
		znělé		<i>dz'</i>				
konstriktivy		neznělé		<i>s</i>	<i>s'</i>	<i>š</i>		<i>ch</i>
		znělé	<i>w</i>	<i>w'</i>	<i>z</i>	<i>z'</i>	<i>ž</i>	
	laterální			<i>l</i>	<i>l'</i>			
	vibranty			<i>r</i>	<i>r'</i>			
	aproximanty					<i>j</i>		

Z uvedeného přehledu je zřejmé, že následkem kontrakce a zániku a vokalizace jerů se v pč. posílila korelace měkkosti konsonantického systému. Většina konsonantů tvořila dvojici lišící se privativní opozicí měkkosti (palatalizovanosti): *p – p'*, *b – b'*, *m – m'*, *w – w'*, *t – t'*, *d – d'*, *n – n'*, *l – l'*, *r – r'*, *s – s'*, *z – z'*. Nepárové zůstaly: a) tvrdé konsonanty *k*, *g*, *ch*, b) měkké *č*, *ž*, *š*, *c'*, *z'*, *ň*, *j*. Z hlediska vývoje češtiny je nutno předpokládat dvojí stupeň měkkosti: a) palatalizované *t'*, *d'*, *n'*, b) palatální *ň*.

VÝVOJ FONOLOGICKÉHO SYSTÉMU 11.–14. STOLETÍ

ZMĚNA DZ > Z

Semiokluzíva *dz* v průběhu 11. stol. splynula s konstriktivou *z*:

(**g* >) *dz* > *z'* **bodz'i* > *boz'i*
 (**dj* >) *dz* > *z'* **medz'a* > *mez'a*

PRAČESKÁ DEPALATALIZACE

Pračeská depalatalizace je syntagmatická (kontaktní) změna, která nevedla k úplnému zániku palatalizovanosti u konsonantů, nýbrž ke ztrátě palatalizovanosti změkčených konsonantů v určité pozici ve fonologickém řetězci.

Směr depalatalizace je regresivní a přesahuje hranice slabiky. Rozlišujeme dva typy depalatalizace:

A) *C'eC* > *CeC*, *C'äC* > *CäC*

Proběhla před tvrdou dentálou, včetně sykavek a *r*, *l*: **p'ät'er ý* > *paterý* (**p'ät'* > *pět*).

Depalatalizace *C'eC* > *CeC* je dosvědčena především v slabice *t'e* > *te*.

Ne každá tvrdá samohláska depalatalizaci způsobila, např. depalatalizaci nevyvolává *k*: **mäkký* > *měkký*, **päkný* > *pěkný*.

Jak ukazují výše citované doklady, po ztvrdnutí souhlásky nastalo splynutí neměkčích nízkých samohlásek **ä + a* > *a* (na rozdíl od měkčících varianty nízkých vokálů, které splynuly *'ä + 'a* > *'ä* (výsledkem tohoto odlišného vývoje je nč. alternace: *deset X desátý*; *pět X pátý*).

Tato změna byla završena do konce 12. stol., mohla však proběhnout již dříve, a to před zánikem jerů (depalatalizace *C'eC* > *CeC* je starší).

B) *C'C* > *CC*

Podobně jako depalatalizace typu A) není ani tato depalatalizace způsobena všemi tvrdými souhláskami, např. jí nezpůsobuje *k*, nicméně tento typ depalatalizace např. působí také některé měkké souhlásky (např. *c'*, *č*, *š*).

Příklady depalatalizace:

t'n > *tn* **pam'ät'ný* > *památný*
r'c' > *rc* **r'c'i* > *rci*

Tato změna proběhla do konce 12. století a podobně jako depalatalizace typu A) podpořila morfofonologické alternace:

řku ~ *rčeš, rci*
stařec ~ *starce, starček*

PŘEHLÁSKA *'Ä* > *Ě*

V systému nízkých samohlásek došlo k přeskupení jednotlivých variant. Nejprve se ztotožnily měkkostní varianty otevřeného *'ä – ä*, *'a – a* (tento proces byl završěn během 12. stol.):

'ä + 'a > *'ä*

$$\ddot{a} + a > a$$

Bezprostředně po této změně nastala vlastní přehláska 'ä > ě: ta zasáhla 'ä jak původní, tak právě 'ä vzniklé z 'a (s výjimkou moravských nářečí, viz níže).

Z původního 'a	Z původního 'ä
<i>Jäne > Jěne</i>	<i>pät' > pět</i>
<i>ležäli > ležěli</i>	<i>svätiti > světiti</i>
<i>uslyšäni > uslyšěli</i>	<i>sä > sě</i>
<i>dušä > dušě</i>	<i>rämä > rámě</i>

Přehláska je důsledně provedena na území Čech. Na území Moravy směrem na východ přibývá případů s neprovedenou přehláskou:

naša kaša
jasle
jastřáb
hřibja

ZMĚNA G > γ > H

Na přelomu 12. a 13. století se g změnilo v γ („znelé ch“). V následujícím vývoji se velární γ změnilo v laryngální h (během 13. století)

**bóga > boya > boha*
**glava > γlava > hlava*
**tegy > teydy > tehdy*

ASIBILACE A VZNIK Ř

U silně palatalizovaných konsonantů *t', d'* docházelo při jejich artikulaci ke vzniku sykavkového šumu, tzv. asibilaci. Na jejím základě se jmenované měkké konsonanty měnily na měkké afrikáty *t' > č, d' > dž*: *ticho > čicho, d'ěřě > dž'ěc'ě*

Tato změna však byla v dalším vývoji odstraněna: v dialektech někdy dokonce mylně, jak svědčí doklady nářeční změny *cihla > tihla*. Asibilované formy zůstaly zachovány v části moravských a slezských dialektů češtiny.

V průběhu 13. století vznikl v češtině samostatný foném /ř/. Vytvořil se ve dvou typech fonologické konstelace:

1) Z palatalizovaného *r'* tzv. asibilací: (podobně jako výše jmenované případy typu *t' > ć, d' > dź*): **řka > řka, *řěka > řěka*.

2) Ze skupiny *rs* asimilací způsobu artikulace (sykavkový šum se stal součástí artikulace vibranty); vzniklo jednak z domácích slov (**trstina > třtina*), jednak ze slov přejatých (*Kurfürst – kurfiřt*), *ř* vzniklo ještě v polštině a horní lužičtině.

VÝVOJ F

Psl. a pč. nedisponovaly samostatným fonémem /f/. Absence fonému /f/ v nejstarších fázích češtiny naznačují nejstarší přejímky z němčiny a latiny, v nichž se na místě německého /f/ vyskytuje jiná příbuzná stč. labiála:

něm. <i>fasant</i>	–	<i>bažant</i>
něm. <i>biscof</i>	–	<i>biskup</i>
lat. <i>firmare</i>	–	<i>biřmovati</i>

Postupné prosazování asimilace znělosti, jejímž působením se /f/ stávalo poziční neznělou variantou /w/, a externí vliv němčiny na češtinu v jazykově smíšených oblastech česko-německých vedly ke vzniku samostatného fonému /f/ ve staré češtině (ve 13. století).

HISTORICKÁ DEPALATALIZACE

Fonologická změna, která vedla k odstranění rozsáhlé konsonantické korelace měkkosti u konsonantů: po provedení této změny ztvrdla převážná většina měkkých (či změkčených) konsonantů.

Stč. před touto změnou zřejmě disponovala dvojím typem palatalizovanosti:

a) „slabší“ palatalizovanost způsobenou měkkícím *'e* nebo lichým jerem (schematicky bychom ji mohli zaznamenat jako *C'V*, event. *C^eV*, kde symbol *e* značí onen nižší stupeň palatalizovanosti);

b) „silnější“ palatalizovanost způsobenou jotací, tj. *i, ě* nebo neslabičným *j* (schematicky bychom ji mohli zaznamenat jako *C''V*, event. *CⁱV*, kde symbol *i* značí vyšší stupeň palatalizovanosti).

Depalatalizace proběhla ve dvou fázích, přičemž její výsledky se mírně odlišují. Hlavním faktorem rozhodujícím o provedení první, nebo druhé fáze depalatalizace byl stupeň palatalizovanosti měkkých konsonantů:

A) V první fázi (ve 13. stol.) splynuly tvrdé konsonanty s měkkými konsonanty, jejichž palatalizovanost byla vyvolána měkkícím *'e* nebo lichým jerem: $C'V > CV$, event. $C^eV > CV$:

Příklady:

<i>m'et'e</i>	>	<i>mete</i>	<i>p'eče</i>	>	<i>peče</i>
<i>s'edí</i>	>	<i>sedí</i>	<i>b'éře</i>	>	<i>běře</i>
<i>z'emě</i>	>	<i>země</i>			

B) Ve druhé fázi depalatalizace došlo také ke ztvrdnutí většiny palatalizovaných souhlásek vyznačujících se vyšším stupněm palatalizovanosti: $C'V > CV$, event. $C^iV > CV$:

2. fáze depalatalizace se prosazovala ve 14. století postupně, jednotlivé palatalizované souhlásky zasahovala s různou intenzitou a v odlišném časovém momentu (resp. v různě dlouhém časovém intervalu).

U konsonantů *t'*, *d'*, *n'* nezpůsobila depalatalizaci, nýbrž naopak proměnu ve skutečné palatály, tj. $t' > t^{\check{}}$, $d' > d^{\check{}}$, $n' > \check{n}$.

U sykavek způsobila jejich splnutí s tvrdými protějšky:

<i>s'ěmo</i>	>	<i>semo (sem)</i>
<i>z'ět</i>	>	<i>zeť</i>
<i>c'ěsta</i>	>	<i>cesta</i>

Depalatalizace sykavek měla za následek ztvrdnutí i po sykavkách: $c'iz'í > cyzý$.

Depalatalizace zasáhla labiály *p'*, *b'*, *m'*, *v'* a také *f'* v rozličné míře, a to v závislosti na Výsledky depalatalizace se liší podle fonologického okolí. V případě, že labiálám předcházelo *ě*, vytvořilo se na místě mezi labiálou a *e* jako samostatný foném neslabičné *j*:

<i>p'ět'</i>	>	<i>pjet</i>	<i>věrný</i>	>	<i>vjerný</i>
<i>b'ěda</i>	>	<i>bjeda</i>	<i>of'ěra</i>	>	<i>ofjera</i>
<i>m'ěsto</i>	>	<i>mjesto</i>			

V ostatních případech vznikla z labiály tvrdá souhláska:

<i>p'ivo</i>	>	<i>pivo</i>	<i>v'ítati</i>	>	<i>vítati</i>
<i>b'ič</i>	>	<i>bič</i>	<i>m'íti</i>	>	<i>míti</i>

Depalatalizace proběhla také na konci slova: s výjimkou *t'*, *d'*, *n'* palatalizovaného jotací se prosadila u ostatních palatalizovaných konsonantů: *zed'* > *zed*, *paměť* > *pamět*, *den'* > *den*, *krev'* > *krev*, *hus'* > *hus*.

Podoby typu *zet'*, *zповěd'* se vytvořily v mladším období na základě vyrovnání slovního základu podle jiných pádových forem: *zet'-ě*, *zповěd'-i*.

PŘEHLÁSKY 'U > I, 'O > Ě

Tyto změny proběhly ve 2. třetině 14. století.

Přehláska 'u > i se uplatnila po všech měkkých souhláskách bez ohledu na slovní pozici.

<i>břuch(o)</i>	>	<i>břich(o)</i>	<i>našu kašu</i>	>	<i>naši kaši</i>
<i>čuch</i>	>	<i>čich</i>	<i>kupuju</i>	>	<i>kupuji</i>
<i>kožuch</i>	>	<i>kožich</i>	<i>mažú</i>	>	<i>maží</i>
<i>pl'úcě</i>	>	<i>plicě</i>	<i>prac'uješ</i>	>	<i>praciješ</i>

Přehláska 'o > ě má mnohem menší rozsah než přehláska 'u > i = schází vhodný fonologický kontext. Všechny případy se realizují na hranici mezi morfy.

<i>oráčovi</i>	>	<i>oráčěvi</i>	<i>Judášovi</i>	>	<i>Judášěvi</i>
<i>oráčóm</i>	>	<i>oráčiem</i>	<i>král'ovic</i>	>	<i>králevic</i>
<i>koňóm</i>	>	<i>koniem</i>	<i>bičovati</i>	>	<i>bičěvati</i>
<i>mořóm</i>	>	<i>mořiem</i>	<i>noc'ovati</i>	>	<i>nocěvati</i>

Výsledky přehlásky 'o > ě byly zřejmě teritoriálně omezené.

V drtivé většině případů nahrazeny původními formami na základě unifikačních procesů: *oráčěvi* → *oráčovi*, *oráčiem* → *oráčóm* (> *oráčům*), *Judášěvi* → *Jidášovi*, *bičěvati* → *bičovati*.

Výsledky přehlásky zachovány jen někde: *koniem* (> *koním*), *mořiem* (*mořím*).

VÝVOJ Ě

V důsledku historické depalatalizace došlo k zániku ě. Tento proces proběhl v 2. pol. 14. stol. Ě mělo diftongický charakter: počáteční *i*-ová složka + *e*.

Vývoj ě se lišil podle samohláskové délky:

1. Krátké ě:

Krátké ě se ztotožnilo s *e*:

- **po labiálách** na základě vydělení *i*-ové složky (tzv. vydělení jotace): *věrnost'* > *vjernost'*, *běhati* > *bjehati*, *město* > *mjesto*;
- **po ostatních konsonantech** *i*-ová složka zanikla (tzv. zánik jotace): *cěsta* > *cesta*, *řěka* > *řeka*, *sě* > *se*.

2. Dlouhé ě:

U dlouhého \bar{e} se vydělila a posílila i -ová složka, čímž se posílil jeho diftongický charakter (hovoří se o tzv. rozvinutí jotace): $b\bar{e}da > b\bar{i}eda$, $m\bar{e}ra > m\bar{i}era$, $v\bar{e}ra > v\bar{i}era$

VÝVOJ OPOZICE Y–I

Distribuce $y-i$ se řídila palatalizovaností (v případě i), anebo tvrdostí (v případě y) předchozího konsonantu: obě hlásky mají status alofonu i -ového fonému.

Po završení historické depalatalizace (na začátku 15. století), v jejímž rámci zanikla většina palatalizovaných souhlásek, ztratily tyto dva i -ové fonémy své přirozené distribuční protějšky. A tak v těch útvarech češtiny, ve kterých se důsledně prosadila historická depalatalizace, došlo k zániku tvrdého y (během 15. stol.):

VÝVOJ NESLABIČNÝCH SONANT (TZV. POBOČNÉ SLABIKY)

V důsledku zániku a vokalizace jerů se některé původně neslabičné sonanty $r l m n$ (\bar{n}) j ocitly v souhláskové skupině, resp. ve fonologickém kontextu podobném slabice (tradičně se tyto souhláskové skupiny interpretují jako tzv. pobočné slabiky).

V těchto pozicích však sonanty slabiku netvořily.

Tyto sonanty se v češtině vyvíjely rozličným způsobem (v rozmezí 14. a 16. stol., s těžištěm ve 14. století). Několik scénářů vývoje pobočných slabik:

1. Neslabičná sonora zůstala zachována (pouze v iniciální slovní pozici): ***jmění, jsem, lháti, rty, mdlý.***
2. Neslabičná sonora zanikla: *jablko > japko, jmám > mám, jsem > sem, nesl > nes.*
3. Vedle sonory se ustálil vokál: *bidlko > bidélko, básn > báseň, sestř > sester, nesl > nesěl (nářeční), sedm > sedum.*
4. Zanikla souhláska oddělující sonoru od zbytku slabiky: *sedlka > selka, tkadlcě > tkalce.*
5. Z neslabičné sonory se stala slabičná: *bratr > bratṛ, krve > ḳrve, nesl > nesḷ, sedm > sedṃ.*